

Tariximizin silinməz izləri

Yusif ibn Küseyir türbəsi – “Atababa günbəzi”

863 ilin yadigarının 1891-ci ilə aid illüstrasiyası

Bu türbə Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbinin və ümumilikdə Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biridir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani tərəfindən Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq tərəfində 1162-ci ildə inşa edilən Yusif ibn Küseyir türbəsi (Yusif Küseyir oğlu türbəsi) el arasında “Atababa günbəzi” kimi də tanınır.

Abidə yeraltı sərdabədən və yerüstü türbədən ibarətdir. Daxildən və xaricdən səkkizguşəli formada ucaldılan türbə piramida şəkilli günbəzlə örtülüb. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyətinin ən dəyərli nümunələrindən sayılan Yusif Küseyir oğlu türbəsi Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində yeganə abidədir ki, üst piramida örtüyü günümüzə salamat vəziyyətdə gəlib çatıb.

Yusif ibn Küseyir türbəsi haqqında çox yazılıb, çox danışılıb. Lakin bu abidənin elmi və vizual ömründə xüsusi bir səhifə var ki, həm ictimaiyyət, həm də akademik mühit üçün uzun müddət qapalı qalıb. Bəs qaranlıq qalan məqam nədir və niyə ictimaiyyətə açılmasında maneələr olub?

Bu suala Naxçıvan Dövlət Universitetinin Ümumi hüquq kafedrasının müəllimi Yunis Xəlilov aydınlıq gətirir. Yunis müəllim XQ-yə açıqlamasında bildirdi ki, söhbət türbənin indiyə qədər məlum olan ən erkən vizual təsvirlərindən biri – 1891-ci ildə Tiflisdə erməni dilində nəşr olunan “Taraz” (“Տարազ”) jurnalında dərc edilmiş sinkoqravür illüstrasiyasından gedir. Bu təsvir təkcə Azərbaycan memarlıq tarixi baxımından deyil, XIX əsrin sonlarında Qafqazın mədəni mənzərəsini öyrənmək üçün də qiymətli vizual mənbədir: “Taraz” jurnalı 1890-cı ildən Tiflisdə Tiqran Nazaryanın redaktorluğu ilə nəşr olunub. Bədii-ədəbi və publisistik xarakter daşıyan illüstrasiyalı jurnal Qafqazın şəhərləri, abidələri və etnoqrafiyasına dair nadir vizual materiallar dərc edib. 1891-ci il 24 fevral tarixli (II il, №8) sayında jurnal “Köhnə Naxçıvan yaxınlığında ərəb məzarı” (“Միջինասիական գերեզմանի շինվածքը”) başlığı ilə Yusif ibn Küseyir türbəsinin qara-ağ təsvirini oxuculara təqdim edib.

Təəssüf ki, həmin dövrdə jurnalın bir çox nömrələrində Azərbaycan şəhərləri və abidələri haqqında vizual materiallar təqdim edilsə də, onlar tez-tez “ərəb” və ya “fars” abidələri kimi yad ünsürlər qismində təqdim olunurdu. XIX əsrin sonlarında Qafqazda nəşr olunan erməni və rusdilli mətbuatda islam memarlığına belə təhrifedici yanaşma geniş yayılmışdı.

Bu baxımdan, Yusif ibn Küseyir türbəsinin “ərəb məzarı” kimi təqdim edilməsi yanlışdır. Birmənalı şəkildə məlumdur ki, bu türbə XII əsrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş görkəmli memar Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq məktəbinə aiddir. Onun həm memarlıq üslubu, həm də kufi xətti ilə yazılmış epigraflıq kitabələri bu abidənin yerli Azərbaycan şəhər-mədəni mühitinin məhsulu olduğunu təsdiqləyir. Eləcə də, Yusif ibn Küseyir ərəb yox, Naxçıvanda yaşamış müsəlman azərbaycanlı şəxsiyyətlərdən biri olub. Bu isə mübahisə doğurmayan elmi faktıdır.

Y.Xəlilov onu da vurğuladı ki, bu cür təqdimat abidəni öz milli-tarixi kontekstindən ayırır, yanlış etnik-mədəni identifikasiya yaradır və tarixi yaddaşımıza zərər vurur: “Gəlin abidənin həmin illüstrasiyasına nəzər salaq. O dövrdə fotoqrafik texnologiyaların geniş yayılmadığını nəzərə alsaq, bu təsvir fotoəsaslı gravür texnikasında hazırlanmış vizual sənəd hesab oluna bilər. Türbənin səkkizbucaqlı gövdəsi, kərpic üzlüyü və kufi yazı zolağı qara-ağ illüstrasiyada kifayət qədər dəqiq təsvir olunub. Bu nadir təsvir uzun müddət yalnız Ermənistan Milli Kitabxanasının arxiv fondlarında qorunaraq ictimaiyyət və Azərbaycan tədqiqatçıları üçün əlçatmaz olub. Yalnız 2022-ci ildə “Taraz” jurnalının bu buraxılışı rəqəmsallaşdırılıb elektron fonda daxil edildikdən sonra görüntü “Wikimedia Com-

mons” platformasında yayımlandı. Bu isə onu elmi döriyyəyə daxil etmək üçün mühüm imkan yaratdı”.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi təəssüf hissi ilə bildirdi ki, bu görüntü indiyə qədər nə Azərbaycan memarlıq ədəbiyyatında geniş şəkildə yer alıb, nə də türbənin “ərəb məzarı” kimi təqdim olunması cəhdi tənqidə məruz qalıb: “Hətta illüstrasiyanın özünü elmi tədqiqata cəlb olunmaması da diqqətdən ya-

yınmamalıdır. Azərbaycan elmi mühitində bu görüntü haqqında ilk qeyd 1980-ci illərdə Kövsər Tarverdiyevanın “Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında (1850–1920)” adlı araşdırmasında rast gəlirik. Tədqiqatçı həmin jurnalda Azərbaycan memarlığına dair illüstrasiyaların mövcudluğunu qeyd etsə də, nə həmin şəkli dərc edib, nə də onu ayrıca vizual mənbə kimi təhlil edib. Bu isə çox güman ki, o dövrdə arxiv materiallarına çıxışın və çap imkanlarının məhdudluğu ilə bağlı olub.

Bəs bu illüstrasiya niyə bu gün də “gözəgörünməz” qalır? Səbəblər bir neçədir: birincisi, “Taraz” jurnalının erməni dilində olması və bu sahə üzrə azərbaycanlı tədqiqatçıların azlığıdır. İkincisi, görüntünün gravür texnikasında hazırlanması, onun fotoqrafik dəqiqlikdə olmaması və bəzi detalların aydın görünməməsidir. Üçüncüsü, Azərbaycan memarlıq ədəbiyyatında inert (passiv) elmi ənənənin mövcudluğudur – bu illüstrasiyaya klassik ədəbiyyatda yer verilməyib, yeni nəşrlər də bu boşluğu doldurmayıb. Bu təsvir yalnız memarlıq tarixçiləri üçün deyil, vizual mədəniyyət və media tarixini araşdıranlar üçün də əvəzsiz qaynaqdır. Həm abidənin erkən vizual təqdimatı baxımından, həm də XIX əsr mətbuatının abidələrə yanaşması kontekstində olduqca vacibdir”.

Sonda onu da qeyd edək ki, bu görüntü artıq rəqəmsal formada açıq şəkildə əldə edilə bilər və Azərbaycan memarlıq ədəbiyyatında, xüsusilə Yusif ibn Küseyir türbəsinə dair araşdırmalarda öz layiqli yerini tutmalıdır.

Gələcəkdə “Taraz” kimi nəşrlərdə yer alan bütün Azərbaycan abidələrinə aid illüstrasiyalar sistemli şəkildə toplanmalı, transliterasiya olunmalı və elmi döriyyəyə daxil edilməlidir. Bu, həm tarixi ədalətin bərpası, həm də milli yaddaşımızın vizual arxivinin yenidən qurulması baxımından böyük ictimai və elmi əhəmiyyət daşıyır.